

Semantic analysis of Surah al-Kafrun based on Halliday's role-oriented theory and its comparison with Muslim interpretations

Abdollah Gholami¹ | Noshin Allahmoradi²

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Theology, Faculty of Literature and Humanities, Razi University, Kermanshah, Iran. E-mail: gholami@razi.ac.ir
2. PhD student, Department of Quran and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, Tehran University, Tehran, Iran. E-mail: n.allahmoradi@ut.ac.ir

Article info.	Abstract
Article type: Research Article Article history: Received 27 october, 2023 Received in revised form 25 March, 2024 Accepted 16 April, 2024 Published online 25 March, 2025 Keywords: Surah Al-Kafirun, Halliday's theory, Different interpretations, Meta-roles.	Modern linguistic theories, by systematically presenting meaning within the framework of vocabulary and text, can, if employed correctly, broaden the scope and field of interpretation in the contemporary age and enhance the connection of new audiences with the discourse of the Quran. According to Halliday's theory, the semantic, lexical, and logical interconnectedness of a text is termed "cohesion," which categorizes the factors that create a text into two divisions: grammatical and lexical. This theory finds application in the analysis of literary texts. In the present research, to leverage the governing system of this theory, which to a certain extent facilitates a methodical understanding of the divine word, it has been applied to Surah Al-Kafirun. Through the utilization of the three metafunctions – experiential, interpersonal, and textual – novel insights into the comprehension of the Surah were attained, and the arduous mission of the Holy Prophet Muhammad (peace be upon him) in the face of revelation was illuminated. Two entirely distinct boundaries for monotheism and disbelief are delineated within the Surah, and the majority of references are internal to the text, indicating a high degree of cohesion within the Surah. Furthermore, it was discerned that within the interpretative opinions of certain Muslim scholars, there exist traces of similarities between their Quranic understandings and the system governing Halliday's theory. It might even be posited that some of them alluded to these systems and utilized them for a better grasp of the verses' meaning, without necessarily subscribing to the invention or application of such a theory according to its present-day terminology.

Cite this article: Gholami, A., & Allahmoradi, N. (2025). Semantic analysis of Surah al-Kafrun based on Halliday's role-oriented theory and its comparison with Muslim interpretations. *Journal of Ketab-e Qayyem*, 15(1), 41-61.

<http://doi.org/10.30512/kq.2024.20793.3773>

© The author(s).

Publisher: Meybod University.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2024.20793.3773>

Extended Abstract

Introduction

The modern linguistic theories, by systematically presenting meaning in the form of vocabulary and text, can expand the field of interpretation in contemporary times if used correctly. In recent centuries, these theories have attracted the attention of researchers, leading them to apply them to the text of the Holy Quran and propose a new approach to its interpretation. Halliday, in his systemic functional grammar, examines the text as a human production for creating meaning and establishing relationships with others, categorizing language meanings into three types: experiential (cognitive), interpersonal, and textual, in order to analyze texts based on these categories. In the interpretative views of some Muslim thinkers, there are hints of similarities between their Quranic interpretations and the system underlying Halliday's theory. It can be suggested that some of them have implicitly employed these systems to better understand the meanings of the verses. Now, it is important to see what new understanding Halliday's functional theory provides regarding the divine text of the Quran.

Methodology

In this research, Halliday's role theory was first analyzed to identify its components. After reviewing the definitions present in this theory, it became clear that a part of the role theory in linguistics is its systemic grammar, which has three layers of meaning within its subset: the representational metafunction (expressing internal experiences), the interpersonal metafunction (expressing emotions and using appropriate forms of language), and the textual metafunction, each of which has its own subsets and specific definitions. To apply this theory to the Holy Quran, Surah Al-Kafirun was randomly selected, and using library resources and content analysis methods, all components of Halliday's theory were examined in relation to the Quranic text. Then, to compare this novel approach with traditional methods of Quranic interpretation, the findings were also aligned with some interpretative views of Muslim scholars.

Findings

The findings of this research in the semantic analysis of Surah Al-Kafirun, based on the components of Halliday's theory, can be expressed as follows:

A. Ideational Metafunction: In the analysis of the Surah, it was revealed that Surah Al-Kafirun utilizes material (in behavioral form), relational, and verbal processes. This Surah essentially expresses the oneness of worship from the Prophet and his great effort in disseminating monotheistic teachings. An indication of this claim is found in the words of Fakhr al-Razi, who refers to one of the names of the Surah, namely "Al-Ikhlâs". In the experiential metafunction (a subset of the ideational metafunction), the transient nature of the text and the use of material processes demonstrate the difficult and immense mission of the Prophet (PBUH) in receiving and conveying revelation.

B. Interpersonal Metafunction: The use of the imperative verb at the beginning of the Surah indicates the Prophet's preparation to confront the disbelievers and their thoughts. In subsequent verses, the use of the past tense shows its certainty. The predominant modality in the Surah is epistemic, suggesting that two distinct boundaries for monotheism and polytheism have been delineated. This point is

confirmed by Allameh Tabatabai through the first three verses of the Surah, highlighting the lack of shared faith between the Prophet and the disbelievers.

C. Textual Metafunction: The frequent use of marked subjects in the Surah pursues a specific goal, which is to negate partners for God and affirm His uniqueness in worship.

D. Informational Structure: The arrangement of new and old information in the informational structure of the Surah indicates that neither party (the Prophet and the polytheists) believed in each other's deity at the time of the Surah's revelation, before it, or even in the future. The phrase (What I worship) employs new information; according to role theory, there is no indication of this word in previous sentences, and in (What you worship) is indefinite, thereby indicating new information as well. Notably, in this Surah, God refers to His exalted essence with the relative pronoun which does not accept any signs, whether numerical, gender-related, temporal, or otherwise, serving as evidence for the uniqueness of His sacred essence.

E. Textual Cohesion: The use of intratextual references demonstrates the highest level of cohesion in the Surah. Although no clear opposition was observed in its lexical aspect, an evident contradiction between the deity of the Prophet (PBUH) and that of the polytheists can be inferred from the dialogue context.

Conclusion

After comparing the results of applying Halliday's theory to Surah Al-Kafirun with the interpretations of some Muslim commentators on this surah, it became clear that thinkers such as Fakhr al-Din al-Razi and Allameh Tabatabai had referred to these systems in their interpretations years before the emergence of modern linguistic theories, utilizing them in some cases for a better understanding of the meanings of the verses, without aiming to create a theory in today's terminology. Notably, in many cases, the views of the commentators supported the interpretations derived from Halliday's theory.

Some of the frameworks upon which Halliday has built his theory (at least concerning the two-way communication between the speaker and the audience) are contradicted when applied to the Holy Quran. For example, at the time of the revelation of the Quran, the verbal interaction between the Prophet (PBUH) and God was one-sided; whereas according to Halliday's theory, whenever a question is posed, the audience responds based on their environment or internal knowledge. In the Holy Quran, there are numerous questions presented in the form of negating inquiries and others that, at the time of revelation and even now, no audience member has been able to discuss their answers with the speaker.

From the perspective of the Holy Quran, expression and speech are different, and what has been uniquely granted to humans is "expression," which has greater efficacy and influence than mere speech. God has taught humans the power and capability of expression, providing them with the Quran as an exemplary model of such expression. The innate nature of the language of the Quran can be considered the essence of this divine book's language. This phenomenon hinders the complete alignment of frameworks defined by linguists with the Quran. The truth is that instead of measuring coherence, continuity, and logical connections of sentences in the Holy Quran using modern linguistic theories, these theories should be presented to the realm of the Quran for evaluation of their validity and efficacy.

تحلیل معناشناختی سوره الکافرون بر اساس نظریه نقش‌گرای هالیدی و تطبیق آن با برخی آرای تفسیری

عبدالله غلامی^۱ | نوشین اله‌مرادی^۲

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه الهیات، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران. رایانامه: gholami@razi.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: n.allahmoradi@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	هدف: نظریه‌های زبان‌شناختی نوین، مانند نظریه نقش‌گرای هالیدی، با ارائه نظام‌مند معنا در قالب واژگان و متن، نقش مهمی در توسعه روش‌های تفسیر قرآن در دوران معاصر دارند. هالیدی در نظریه خود، معناهای زبان را به سه دسته اندیشگانی (تجربی)، بینافردی و متنی تقسیم می‌کند. این پژوهش با به‌کارگیری این نظریه، سوره الکافرون را تحلیل کرده و یافته‌ها را با آرای تفسیری مفسرانی مانند فخررازی و علامه طباطبایی مقایسه نموده و این هدف را دنبال کرده است که نظریه هالیدی پیشتر از سوی مفسران مسلمان مورد توجه قرار گرفته است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۰۵	روش پژوهش: این پژوهش با روش تحلیلی-مقایسه‌ای انجام گرفته است. بدین صورت که ابتدا با انتخاب سوره الکافرون به صورت تصادفی و با روش تحلیل محتوا، مؤلفه‌های نظریه هالیدی بر این سوره تطبیق داده شد و سپس، نتایج با دیدگاه‌های مفسران مسلمان و تفسیر سنتی قرآن مقایسه گردید.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۱/۰۶	یافته‌ها: پنج محور ذیل یافته‌های پژوهشی نوشتار حاضر است:
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۲۸	۱. فرانقش اندیشگانی: سوره الکافرون از فرایندهای مادی، رابطه‌ای و کلامی استفاده کرده که نشان از تأکید بر توحید و مبارزه پیامبر اکرم (ص) با شرک است. فخررازی نیز با اشاره به نام دیگر سوره (الاخلاص)، بر این موضوع تأکید دارد.
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۱/۰۱	۲. فرانقش بینافردی: کاربرد فعل امر در ابتدای سوره، بیانگر آمادگی پیامبر اکرم (ص) برای رویارویی با کافران است، و فعل ماضی قطعیت این موضع را نشان می‌دهد. علامه طباطبایی نیز با استناد به آیات ابتدایی سوره، بر جدایی دین پیامبر و کافران تأکید کرده است. ۳. فرانقش متنی: استفاده از مبتدای نشان‌دار در سوره، هدف اصلی آن، یعنی نفی شرک و تأکید بر یگانگی خداوند را تقویت می‌کند. ۴. ساختار اطلاعاتی: چینش اطلاعات در این سوره، بر عدم پذیرش معبود یکدیگر توسط پیامبر اکرم (ص) و مشرکان دلالت دارد. ۵. انسجام متنی: ارجاع‌های درون‌متنی و تضاد معنوی بین معبود پیامبر و مشرکان، انسجام بالای سوره را نشان می‌دهد.
کلیدواژه‌ها:	نتیجه‌گیری: مقایسه نتایج این تحلیل با آرای مفسران نشان می‌دهد که برخی از آنان، مانند فخررازی و علامه طباطبایی، پیش از شکل‌گیری نظریه‌های زبان‌شناسی نوین، به اصول مشابهی در تفسیر قرآن اشاره کرده‌اند. با این حال، برخی چهارچوب‌های هالیدی، مانند تعامل دوطرفه گفتاری، با ویژگی‌های قرآن (مانند یک‌طرفه بودن وحی) ناسازگار است. بنابراین، به‌جای انطباق کامل نظریه‌های زبان‌شناسی بر قرآن، باید اعتبار این نظریه‌ها را در مواجهه با قرآن سنجید.

استناد: غلامی، عبدالله و اله‌مرادی، نوشین. (۱۴۰۴). تحلیل معناشناختی سوره الکافرون بر اساس نظریه نقش‌گرای هالیدی و تطبیق آن با برخی آرای تفسیری. کتاب قیّم، ۱۵ (۱)، پیاپی: ۳۲، ۴۱-۶۱.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2024.20793.3773>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه میبد.

۱. طرح مسئله

از زمان نزول قرآن کریم که وظیفه تبیین و تفسیر آن بر عهده پیامبر (ص) نهاده شد (نحل: ۱۶/۴۴)، مفسران مسلمان به دنبال یادگیری دانش‌هایی بوده‌اند تا آنان را در فهم و تفسیر کلام الهی یاری کند. چند لایه بودن متن وحیانی قرآن و ویژگی‌های زبانی و معنایی موجود در آن، مفسران ادوار مختلف را بر آن داشت تا روش‌های گوناگون تفسیری را بیازمایند. در سده‌های اخیر، نظریه‌های زبان‌شناسی، توجه محققان را به خود جلب کرد و موجب شد تا این نظریه‌ها را بر متن قرآن کریم عرضه دارند و با استفاده از این دستاوردها که به ارائه نظام‌مند و کارآمد مباحث معناشناسی پرداخته‌اند، راه تازه‌ای برای تفسیر قرآن بیابند. نظریه‌پردازان زبان‌شناسی نوین از جمله هالیدی کوشیده‌اند، تمام عناصر دخیل در تشکیل معنای متن را در چهارچوبی نظام‌مند ارائه دهند. وی در دستور نظام‌مند نقش‌گرای خود، متن را از این جهت که تولیدی انسانی برای ایجاد معنا و برقراری رابطه با دیگر افراد است، بررسی و معناهای زبان را به سه دسته تجربی (اندیشگانی)، بینافردی و متنی تقسیم می‌کند تا متون را بر اساس آنها تحلیل نماید (مهاجر و نبوی، ۱۳۹۳، ص ۴۱). اینک باید دید چگونه به‌کارگیری نظریه نقش‌گرای هالیدی، فهم متن الهی قرآن و بررسی عمیق اجزای تشکیل‌دهنده برای دستیابی به لایه‌های معنایی موجود در آن را ممکن می‌سازد؟ در این پژوهش، با توجه به سازوکار روش زبان‌شناختی هالیدی که ابعاد و عناصر گوناگون دخیل در معنای متن را بررسی کرده و به لایه‌های زیرین معنا دست می‌یابد، این نظریه در هر سه فرانقش «تجربی»، «بینافردی» و «متنی» بر سوره الکافرون عرضه شد تا پاسخ پرسش بالا یافت شود.

در سال‌های اخیر پژوهش‌های فراوانی برای یافتن رابطه میان مفاهیم بنیادین زبان‌شناسی و متن قرآن کریم انجام شده است که در ذیل به برخی از آنها اشاره می‌شود:

- لطفی (۱۳۹۰) در مقاله «پیوستگی متنی سوره‌های قرآن کریم» بررسی پیوستگی خطی در دو سوره «قارعة» و «طور» را انجام داده و این دو سوره را برخوردار از پیوستگی متنی خطی معرفی می‌کند.

- صادقی (۱۳۹۴) در مقاله «تفسیر ساختاری سوره کوثر بر پایه نظریه زبان‌شناسی نقش‌گرای نظام‌مند هالیدی» می‌کوشد تا با آشنا ساختن قرآن‌پژوهان با نظریه هالیدی، نکات معناشناسانه جدیدی را در این سوره ارائه دهد.

- عزیزخانی (۱۳۹۶)، «کار بست دستور نقش‌گرای هالیدی بر سوره انشراح» را نگاشته و جملات سوره را در سه فرانقش تجربی، بینافردی و متنی بررسی کرده است. او با توجه به میزان بسامدهای هر کدام از فرانقش‌ها و انسجام دستوری و واژگانی موجود در سوره، محتوای آن را با توجه به تطبیق کامل بر نظریه هالیدی، تأیید شده می‌داند.

در مورد تحلیل زبان‌شناختی سوره الکافرون بر اساس نظریه هالیدی، تاکنون کار پژوهشی صورت نگرفته است. نوآوری که در این پژوهش وجود دارد، مقایسه نتایج حاصل از تحلیل بالا با آرای مفسران مسلمان درباره این سوره و روشن ساختن این مطلب است که آنان نیز در مواردی، چهارچوب‌های زبان‌شناختی را برای فهم بهتر مطالب به‌کار بسته‌اند.

۲. دستور نقش‌گرای هالیدی

مایکل الکساندر کِرک‌وود هالیدی (م. ۲۰۱۸)^۱ بنیان‌گذار شاخه نقش‌گرا، با عنوان «زبان‌شناسی سیستمی - نقش‌گرا» است. او تحت تأثیر بی. کی مالدینفسکی (م. ۱۹۴۰)^۲ و جی. آر. فرث (م. ۱۹۶۰)^۳ زبان را از پدیده‌های اجتماعی می‌شمرد. هدفمند بودن زبان رفتاری یکی از اصلی‌ترین ایده‌ها در تفکر هالیدی است که موجب می‌شود بنیادی‌ترین کارکرد زبان، خلق معنا معرفی شود. به نظر او، توسعه زبان موجب توانایی آن در بیان همزمان سه نوع اصلی معنا اندیشگانی (تجربی)، بینافردی و متنی شده است که آنها را «فرانقشِ زبان» می‌خواند (نک: نورگارد و دیگران، ۱۳۹۴، صص ۴۳-۵۰). در این روش، معنای لغات یافت شده و سپس، به معنای متن پرداخته می‌شود. هالیدی اساس نظریه خود را برای انتقال معنا، بر نقشِ ابزاری زبان و ایجاد ارتباط بین افرادِ گروه یا جامعه قرار می‌دهد. در دیدگاه وی، نظام‌ها در زبان شبکه‌ای پیچیده هستند و به سبب این ارتباطِ زبانی، گزینش‌های خاصی در زبان اتفاق می‌افتد که به زنجیره‌ای با نام «گفتار» یا «نوشتار» منجر می‌شوند (Cf. Halliday & Matthiessen, 2004, pp. 16, 26-28). نقش‌گرایان، زبان را عادت رفتاری افراد جامعه معرفی می‌کنند که تمام افراد حاضر، مشترکاً از آن برخوردارند. این دیدگاه، اصلی‌ترین وظیفه زبان را ایجاد ارتباط میان افراد و انتقال معنا از این طریق می‌داند. نقش ارتباطی، کاربردشناختی و کلامی، بخش‌های جدایی‌ناپذیر دانش زبانی هستند که در نتیجه آن، استقلال و خودمحوری زبان، نفی و بر ارتباط کلامی تأکید می‌شود. این رویکرد، دو مفهوم بنیادین زبان‌شناختی را در بردارد: «نظام» و «نقش». بخشی از مکتب نقش‌گرا در زبان‌شناسی، دستور نظام‌بنیاد آن است که در زیرمجموعه خود سه لایه معنایی دارد: فرانقش بازنمودی (بیان تجربه‌های درونی)، فرانقش بینافردی (بیان احساسات و کاربرد اشکال زبانی مناسب) و فرانقش متنی. فرانقش اخیر، گوینده را در ساختن بندهایی برای انتقال آنچه می‌خواهد بگوید، توانمند می‌سازد (نک: روبینز، ۱۳۹۳، صص ۳۱۷-۳۱۹). بر اساس نظریه هالیدی می‌توان گفت، علاوه بر برقراری ارتباط دو جانبه‌ای که متکلم در هنگام گفتار با مخاطب ایجاد می‌کند، امکان انتقال تجربیات خود را نیز از طریق عناصر تشکیل دهنده زبان فراهم می‌آورد.

۳. سوره الکافرون

۳-۱. نام‌های سوره: اسامی «الاخلاص، الْمُقَشَّقَشَّةُ وَالْمُنَابَذَةُ» را برای سوره الکافرون برشمرده‌اند (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۳۲، ص ۳۲۳). «مُنَابَذَةُ» در لغت به معنای دست کشیدن دو گروه از جنگ (اِئْتِیَاذُ الْفَرِیقِیْنِ لِلْحَرْبِ) است (فراهیدی، بی‌تا، ج ۸، ص ۱۹۱). به نظر می‌رسد، با توجه به معنای کلمه و محتوای سوره، نام اخیر به دلیل عدم سنخیت مشرکان مکه با رسول اکرم (ص) بر سوره اطلاق شده است.

۳-۲. زمان نزول: سوره الکافرون مکی است؛ اما ابن عباس و قتاده آن را مدنی دانسته‌اند. با توجه به آیه آخر سوره ﴿لَكُمْ دِیْنُکُمْ وَ لَیْ دِیْنُ﴾ که نوعی مدارا با کافران را نشان می‌دهد، می‌توان نزول سوره را در دوران نوپایی اسلام در برابر قدرت مشرکان و مکی دانست. این برداشت در برخی از تفاسیر تأیید شده است (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳، ج ۴، ص ۸۸۸). در ترتیب نزول، آن را هجدهمین سوره نازل‌شده، پیش از ماعون و پس از سوره فیل دانسته‌اند و در ترتیب مصحف، سوره یکصد و هشتم و دارای شش آیه است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲۷، صص ۳۱۹-۳۲۰).

1. Michael Alexander Kirkwood Halliday.

2. Bronislaw Kasper Malinowski.

3. John Rupert Firth.

۳-۳. سبب نزول: در روایتی در بیان سبب نزول این سوره آمده است: «جمعی از مشرکان مکه با پیامبر (ص) دیدار کرده و از او خواستند، هرکدام معبود دیگری را عبادت کند و در عبادت باهم شریک باشند تا هریک بهره‌ای از عبادت ببرند که خداوند سوره الکافرون را نازل کرد» (سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۶، ص ۴۴۰؛ همچنین، نک. مفید، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۲۴۷).

۳-۴. بافت فرهنگی زمان نزول: درباره جاهلیت مردم جزیره العرب در زمان نزول قرآن، سخن بسیار است. با مراجعه به برخی آیات (نحل: ۱۶/۵۸-۵۹؛ مائده: ۳/۹۰) و این کلام خداوند که مردم جاهلی را ایستاده بر لبه چاهی از آتش توصیف می‌کند که به سبب نعمت نبوت نجات یافتند (آل عمران: ۳/۱۰۳)، تا حدودی می‌توان به فضای حاکم بر آن دوران پی برد. امام علی (ع) در وصف جاهلیت می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ بَعَثَ مُحَمَّدًا (ص) نَذِيرًا لِلْعَالَمِينَ وَ أَمِينًا عَلَى التَّنْزِيلِ وَ أَنْتُمْ مَعْشَرُ الْعَرَبِ عَلَى شَرِّ دِينٍ وَ فِي شَرِّ دَارٍ مُنِيخُونَ بَيْنَ حِجَارَةٍ خُشْنٍ وَ حَيَاتٍ صُمٍّ تَشْرَبُونَ الْكَدِرَ وَ تَأْكُلُونَ الْجَشِبَ وَ تَسْفِكُونَ دِمَاءَكُمْ وَ تَقْطَعُونَ أَرْحَامَكُمْ. الْأَصْنَامُ فِيكُمْ مَنُصُوبَةٌ وَ الْأَتَامُ بِكُمْ مَعْصُوبَةٌ» (نهج البلاغه، خطبه ۲۶). مورخان عرب در این باره نوشته‌اند: بیشتر عرب‌ها در آن عصر در قبایل کوچ‌نشین زندگی می‌کردند، در جهل و بی‌توجهی، هیچ ارتباطی با دنیای خارج نداشتند، بی‌سواد و برده‌ها بودند، تاریخ‌پروری نداشتند و این عصر که پیش از اسلام بود، نزد عرب به جاهلیت معروف است (جوادی علی، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۳۷).

۳-۵. گفتمان سوره: گفتگوی انجام‌شده و چگونگی این فعالیت اجتماعی را گستره گفتمان گویند که موضوع و زمینه گفتمان را شامل شده و زبان، نقش عمده را در انجام آن ایفا می‌کند.

۳-۵-۱. گستره گفتمان: در لایه اول، نزول سوره بر پیامبر (ص) و ارتباط خدا با او قرار دارد. به دلیل زبان‌محور بودن فعالیت، سبب نزول (یا موضوع گفتمان) لایه دوم را تشکیل می‌دهد. هشدار به مشرکان و دعوتشان به یکتاپرستی، زمینه گفتمان را در سوره الکافرون تشکیل می‌دهد. انعکاس این زمینه را می‌توان در متن سوره با توجه به فرایندهای مادی (لا أعبد، عابدون، تعبدون) و در فرایند کلامی ابتدای سوره «قُلْ» با دو مخاطب (پیامبر و کافران) و دو گوینده (خداوند و پیامبر) ملاحظه کرد. در لایه سوم نیز، ارتباط اندازی پیامبر با مشرکان قرار دارد.

۳-۵-۲. عوامل گفتمان: وجود، نقش و جایگاه افرادی که در مشارکت اجتماعی گفتمان حضور دارند، عوامل گفتمان گویند. سوره از این نظر دارای سه لایه است. در لایه اول، نقش خدا و رسولش در رابطه با وحی و نبوت دیده می‌شود. در لایه دوم، متکلم بودن خداوند و طرف خطاب بودن پیامبر نمود می‌یابد که روابط در این لایه به صورت سلسله مراتبی است؛ گوینده (خداوند) این فعالیت را بر اساس اراده خود پیش می‌برد و رسول خدا، تنها نقش مخاطب را دارد. در لایه سوم، پیامبر در مقام گوینده و کافران در جایگاه مخاطب هستند و دخل و تصرفی در ایجاد کلام ندارند. پیامبر مُشَارِک اصلی سوره است که فرایند کلامی خود را از خداوند دریافت می‌دارد. اولین شنونده و مخاطب این آیات پیامبر است که هم‌زمان، دستور ابلاغ و هشدار به مشرکان را نیز دریافت داشته و از این حیث، در زمره گوینده قرار می‌گیرد.

۳-۵-۳. شیوه گفتمان: میزان مشارکت زبان در وقوع گُش و گفتاری یا نوشتاری بودن گفتمان، از جمله عواملی هستند که بافت موقعیتی گفتمان را از نظر سازمان‌بندی تحت تأثیر قرار می‌دهند. در این شیوه، سوره رسانه‌ای گفتاری است که مخاطب (رسول خدا) در ایجاد و شکل‌گیری آن نقشی ندارد و به صورت تک‌گویی از جانب خداوند نازل شده است که با فرایند کلامی «قُلْ»، مسئولیت فرایندهای بعدی را به پیامبر واگذار کرده است. بنابراین، پیامبر در آیه نخست، مخاطب است. سپس، در همین آیه و پنج آیه بعد، فرایند کلامی را در نقش گوینده به عهده دارد.

۴. فرانش اندیشگانی^۱ (بازنمودی)

زبان در ابتدایی‌ترین سطح، وسیله‌ای برای بیان تجربیات هر فرد از دنیای درون خویش یا بازگویی مجموعه‌ای از اتفاقات جاری در اطراف است. این مجموعه در بردارنده فعل‌ها (رویدادهای در حال جریان)، اسم‌ها و صفات (چیزهایی با ویژگی خاص) و قیود (جزئیاتی در پس زمینه) است. یک جمله یا گفتار، قابلیت برخورداری از تمام این عوامل (فعل، اسم، صفت و قید) را دارد. هرکدام از مشارکان در فرایند زبانی دارای موقعیت مشخصی هستند و با نقش خود در یک موقعیت خاص، در فرایند دخالت دارند. فرانش تجربی شامل فرایند^۲، شرکت‌کنندگان^۳ و شرایط روی دادن فرایند است. «کار اصلی در این فرانش بر عهده فرایند (کنش) است که نوع مشارکان و تعداد آنها را در ارتباط با خود مشخص می‌کند» (نک: مهاجرو نبوی، ۱۳۹۳، ص ۴۱). به اختصار «فرایند یعنی یک رخداد، احساس، گفتار و... که عناصر ایجادکننده آن (شرکت‌کنندگان)، عناصر موجود در فرایند (زمان، مکان، شرایط و اسباب) را معین می‌کنند» (نک: Thompson, 1997, p. 89).

به نظر نقش‌گرایان، مفهوم «گذرایی» (تعدی) بر اساس معیارهای معنایی و نقشی، همراه با ویژگی‌های خاص تعیین می‌شود که یکی از آنها داشتن مفعول است. در گذرایی، نقش اصلی بر عهده فرایند است که نوع و تعداد وابسته‌ها (مفعول، متمم، حروف اضافه، قید و...) را تعیین می‌کند. در نظریه هالیدی با توجه به نوع فرایند، هرچه تعداد مشارکین و افزوده‌های حاشیه‌ای بیشتر باشد، گذرایی فرایند بیشتر می‌شود. البته باید توجه کرد که در این الگو، فرایند مادی، گذرایی متن را افزایش و فرایند رابطه‌ای و ذهنی، گذرایی آن را کاهش می‌دهد (نک: رضاپور، ۱۳۹۵، صص ۸۳-۸۶). مکانیسم بیان در فرانش تجربی هالیدی، نظام گذرایی است: «گزینش نظام‌مند از طریق گذرایی به دست آمده و این گزینش براساس تفکرات و انگیزه‌های گوینده و شنونده از میان تمام امکانات موجود در نظام زبان صورت می‌گیرد که دارای قابلیت ابزاری برای تحلیل و بررسی متون است» (Simpson, 2004, p. 21-27).

۴-۱. فرایندهای اصلی

۴-۱-۱. فرایند مادی^۴: مراد از این فرایند اعمال فیزیکی یا غیرفیزیکی است که انجام کار یا رویدادی را بیان می‌دارد. این اعمال ممکن است برخی چیزها را متأثر کنند که در این صورت عنصر متأثر را «هدف» می‌نامند (مانند شکستن) یا اینکه تأثیری در محیط اطراف خود نداشته باشند (مانند فکر کردن). فرایندهای مادی، به تجربه فرد از دنیای بیرون مربوط می‌شود.

۴-۱-۲. فرایند رابطه‌ای^۵: رابطه بین دو چیز با یکدیگر در چهارچوب فرایند رابطه‌ای و با استفاده از فعل ربط نشان داده می‌شود. این فرایند به دو دسته «حالت وصفی» و «حالت شناسایی» تقسیم می‌شود.

۴-۱-۳. فرایند ذهنی^۶: شامل ادراک، شناخت و واکنش‌های ذهنی است و به تجربه فرد از جهان خودآگاهی‌اش مربوط می‌شود. در این فرایند، وابسته‌های «حسگر» و «پدیده» دیده می‌شوند (Halliday, 1985, 2004, pp. 168-191, 210).

1. Ideational metafunction.

2. Process

3. participants

4. Material process

5. Relational process

6. Mental process

۲-۴. فرایندهای فرعی

۱-۲-۴. فرایند رفتاری^۱: بین فرایندهای ذهنی و مادی قرار دارد و رفتارهای روانی، زیستی و فیزیولوژیک را نشان می‌دهد. به نظر هالیدی، این نوع فرایند از «رفتارگر» که موجودی باهوش است، سر می‌زند.

۲-۲-۴. فرایندهای کلامی^۲: عنصر فعلی در این فرایند از نوع گفتن است و در بندهایی مرکب از گوینده، گفته و شنونده، خود را نشان می‌دهد.

۳-۲-۴. فرایند وجودی^۳: در این فرایند، موجودیت یک پدیده یا عدم آن بروز یافته و جایگاه آن میان فرایندهای مادی و رابطه‌ای است (See: Halliday & Matthiessen, 2004, pp. 125, 252, 257).

فرایندهای فرعی در مرز فرایندهای اصلی قرار دارند. این دوگونه فرایند باهم، نظام تعدی زبان را شکل می‌دهند. به نظر می‌رسد، هرگاه نظام تعدی را برای تجزیه و تحلیل متون به کار بریم، گزاره‌های اساسی معنا، ابتدا در جمله و به تبع آن، در تمام متن در دسترس قرار می‌گیرد (صادقی، ۱۳۹۴، ص ۵۰).

بند	فرایند و نوع آن	شرکت‌کنندگان فرایند	عناصر پیرامونی فرایند
﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾	ابتدا: کلامی	گوینده: خدا گیرنده: پیامبر	همراهی ^۴
﴿قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ﴾	قُل: کلامی	گوینده: خدا گیرنده: پیامبر	یا ایها: خطاب
﴿لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ﴾	لا اعبد: مادی (رفتاری)	کُشگر: انا هدف: بُتها	-----
﴿وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ﴾	عابدون: مادی (رفتاری)	کُشگر: اَنتم هدف: خدا	-----
﴿وَلَا أَنَا عَابِدٌ مَا عَبَدْتُمْ﴾	عابد: مادی (رفتاری)	کُشگر: انا هدف: ما عبدتم (بتها)	-----
﴿لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ﴾	محذوف: رابطه‌ای	دینکم: شناسا دین: شناخته	لکم: سبب لی: سبب

جدول ۱: فرانش اندیشگانی سوره

1. Behavioral process
2. Verbal process
3. Existential process
4. Accompaniment

۳-۴. تحلیل سوره با تطبیق بر فرانشی اندیشگانی

۱. در سوره الکافرون از فرایندهای مادی (در قالب رفتاری) و رابطه‌ای و کلامی استفاده شده است. فرایند مادی سه بار، فرایند کلامی یک‌بار و فرایند رابطه‌ای نیز یک‌بار در این سوره آمده‌اند. بیشتر بودن سهم فرایندهای مادی و جاندار بودن گُنشگر، گذرایی متن را افزایش داده است. استفاده از فعالیت‌های مادی-گُنشی در این سوره که از جانب پیامبر و با استفاده از فرایند کلامی، به فرمان خدا (یعنی: قُل) در ابتدای سوره صورت گرفته، نشان می‌دهد که ایشان تا چه اندازه در انجام وظایف خود کوشا بوده است. در فرایند کلامی ابتدای سوره که می‌توان آن را دو فرایند دانست؛ گوینده اول خداست که به پیامبر (مخاطب اول) فرمان می‌دهد و گوینده دوم پیامبر است که به کافران (مخاطب دوم) ابلاغ می‌کند. سخن فخررازی (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۳۲، ص ۳۲۴) که ۴۳ وجه را برای لفظ «قُل» برشمرده و یکی از این وجوه را دلالت بر مأموریت پیامبر از سوی خدا و تأکید در تبلیغ می‌داند، مؤید این برداشت است.

۲. در آیه اول از عنصر پیرامونی افزوده خطابی استفاده شده است تا مورد خطاب (کافران) را هوشیار کند. با اینکه در این آیه «گفته» محذوف است، در آیات بعد می‌توان آن را یافت. همچنان که علامه طباطبایی (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۲۰، ص ۳۷۳) نیز ذیل تفسیر آیه ﴿لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ﴾، از این آیه تا آخر سوره را مطلبی می‌داند که پیامبر در آیه اول، مأمور به گفتن آن شده است. در آیه اول، بیشترین مُشارک (خدا، پیامبر و کافران) به نسبت آیات بعد (پیامبر و مشرکان) وجود دارد و این خود عامل دیگری در نشان‌دادن گذرایی این سوره است.

۳. محذوف بودن رابطه اسنادی در آخر سوره نشان از اهمیت فرایندهای قبلی دارد. حالت شناسایی (هویتی) در آیه آخر، نشان می‌دهد که دین پیامبر شناخته شده است و این شناسایی می‌تواند به وسیله دین کافران، یعنی شرک و بت‌پرستی (شناسا) انجام گیرد. در کتاب «تناسب سوره‌ها» با استفاده از مناسبت میان دو سوره النصر که با اثبات و الکافرون که با نفی سخن گفته، چنین نتیجه گرفته می‌شود: «خدایی را که پیامبر می‌پرستد و او را حمد و تسبیح کرده و از او مغفرت می‌خواهد، همانی است که کافران نمی‌پرستند» (خوش‌منش، ۱۳۹۸، ص ۶۷). در این قسمت از آیه، نامی از توحید برده نشده است؛ اما با توجه به ویژگی شناخته (شرک) می‌توان به شناخت پدیده دیگر یعنی توحید رسید؛ زیرا در این فرایند، فعل ربطی به معنای «مساوی با» بوده و دو طرف فرایند دارای قابلیت جابجایی با یکدیگر هستند.

با تطبیق فرانشی اندیشگانی هالیدی بر سوره و تحلیل آن، این سوره به نوعی بیان توحید در عبادت از سوی پیامبر و تلاش فراوان ایشان در نشر معارف توحیدی است. شاهد این مدعا سخن فخررازی است که به یکی از نام‌های سوره؛ یعنی «الاخلاص» اشاره دارد (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۳۲، ص ۳۲۳). به علاوه، در روایتی آمده است: «در قرآن سوره‌ای از این سوره سخت‌تر بر ابلیس نیست؛ زیرا آن توحید و برائت از شرک است و چرا اینگونه نباشد؛ درحالی‌که این سوره مشتمل بر توحید قولی و عملی است» (ماوردی، بی‌تا، ج ۶، ص ۳۵۸).

۵. فرانشی بینافردی^۱

نوربرت زبان را نام دیگر ارتباطات دانسته است که برای وصف رموزی که به ارتباط‌گیری کمک می‌کند، کارایی دارد (نوربرت، ۱۳۷۲، ص ۸۱). هالیدی نیز معتقد است در به‌کارگیری زبان برای برقراری ارتباط، میان گوینده و شنونده، «تعامل»^۲ پدید می‌آید؛ یعنی آدمی براساس تجربه‌هایی که در اجتماع کسب کرده یا شناخت‌هایی که از خویش دارد، با اطرافیان ارتباط برقرار می‌کند و فرانشی

1. Interpersonal metafunction

2. Interaction

بینافردی، به هنگام تبادل این دستاوردها رُخ می‌نماید (Halliday & Matthiessen, 2004, pp. 105-107). در این تعامل، حداقل دو طرف با نام‌های گوینده و مخاطب با نقش مخصوص خود حضور دارند. هالیدی مهم‌ترین اتفاقی را که در تعامل روی می‌دهد، ارائه‌دادن و دریافت‌کردن می‌داند؛ مثلاً هرگاه گوینده، پرسشی داشته باشد، مخاطب پاسخ او را از اطلاعاتی که دارد، ارائه می‌دهد. کُنش‌های کلامی هر کدام از نقش‌ها، در تعامل با یکدیگر توسط «ساختار وجهی» محقق می‌شود. هالیدی شکل‌گیری وجه کلام را مدیون عمل «عنصر وجه» دانسته است. این عنصر از دو بخش «فاعل» (ضمیر یا اسمی که به صورت مفرد یا گروهی آورده می‌شود) و «عنصر محدودکننده» (بخشی از گروه فعلی که زمان آن را مشخص کرده و قضاوت گوینده را درباره وقوع یا عدم وقوع فعل ارائه می‌کند) تشکیل شده است که با نام عنصر خود ایستای فعل یا عنصر صرفی (زمان‌دار) شناخته می‌شود (See: Halliday & Matthiessen, 2004: pp. 111-115). به کارگیری عنصر محدودکننده، توانایی بیان سه نوع ادعا درباره اعتبار گزاره را در اختیار گوینده قرار می‌دهد که امکان رد یا تأیید آنها توسط شنونده وجود دارد:

۱-۵. زمان‌نمایی^۱: گستره زمانی گزاره را از نظر گذشته، حال یا آینده بودن تعیین می‌کند.

۲-۵. قطب‌نمایی^۲: عنصر محدودکننده با گزینش یا عدم گزینش عنصر منفی، امکان دو قطبی شدن را برای گزاره ایجاد می‌کند و به آن سمت و سوی منفی یا مثبت می‌دهد. از نظر شکل، «گزاره مثبت بدون علامت و گزاره منفی همراه چند عنصر اضافی در یک بند آورده می‌شود» (Halliday & Matthiessen, 2004, p. 143)

۳-۵. وجه‌نمایی^۳: عنصر محدودکننده به تعیین وجهیت گزاره کمک می‌کند (Thompson, 1997, p. 54).

هالیدی وجهیت را مقوله‌ای معنایی می‌داند که نگرش گوینده نسبت به گزاره را تعیین می‌کند و دو دسته است:

۱. نظر گوینده و مقدار شناخت او نسبت به محتوای جمله که در «وجهیت معرفتی» نمود می‌یابد و بر مفاهیم قطعیت، احتمال و امکان دلالت دارد.

۲. هنگامی که گوینده ضرورت انجام عملی را بیان کند، از «وجهیت تکلیفی» استفاده و مفاهیم فرمان، الزام و تمایل را منتقل می‌کند (See: Halliday & Matthiessen, 2004, p. 618). ذکر این نکته ضروری است که بر اساس تقسیم‌بندی‌های صورت گرفته برای وجه در زبان عربی، «وجه اخباری، قطعیت و وجه التزامی عدم قطعیت را می‌رساند. پس هر دو، بر وجهیت معرفتی دلالت دارند. وجه تأکیدی و امری نیز، وجهیت تکلیفی را نشان می‌دهند» (نک: عزیزخانی، ۱۳۹۶، صص ۷۸-۷۹). هالیدی می‌نویسد: «بقیه ساختمان بند که در روشن‌ساختن وضعیت ارتباط دو طرف گفتگو نقشی ندارد، «باقی‌مانده» نامیده می‌شود که شامل «فعل‌واژه یا محمول» (آنچه پس از جدا کردن عنصر محدودکننده از گروه فعلی باقی می‌ماند)، «متمم» (هر گروه اسمی غیر از فاعل) و «افزوده» (گروه قیدی یا حروف اضافه) هستند» (Halliday & Matthiessen, 2004, p. 121-123). البته، باید به تفاوت‌های زبان عربی با انگلیسی توجه نمود؛ زیرا هر زبان خصوصیات ممتازی برای خود دارد که باعث نابرابری در زمینه قالب و صورت امکانات ذاتی یک ادبیات با ادبیات دیگر می‌شود (نک: ساپیر، ۱۳۷۶، ص ۳۰۸). مثلاً، مفعول اصلی در زبان عربی، همان مفعول باواسطه است که می‌توان آن را به جای متمم در نظریه هالیدی جای داد (عزیزخانی، ۱۳۹۶، ص ۷۹).

1. Temporality

2. Polarity

3. Modality

بند	وجه (فاعل + عنصر خودایستا) عنصر خودایستا زمان نمایی، قطبیت، وجهیت	باقی مانده (محمول + متمم + افزوده)
﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾	_____	متمم: بسم الله الرحمن الرحيم
﴿قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ﴾	فاعل: انت مستتر؛ خودایستا: مثبت؛ وجه: امری؛ قطبیت: مثبت؛ وجهیت: تکلیفی	محمول: یا ایها الکافرون
﴿لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ﴾	فاعل: انا مستتر؛ خودایستا: ماضی منفی؛ وجه: التزامی؛ قطبیت: منفی؛ وجهیت: معرفتی	محمول: تعبدون متمم: ما
﴿وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ﴾	فاعل: انتم؛ خودایستا: اسم فاعل به صورت فعل ماضی؛ وجه: اخباری؛ قطبیت: منفی؛ وجهیت: معرفتی	محمول: عابدون متمم: ما اعبد
﴿وَلَا أَنَا عَابِدٌ مَا عَبَدْتُمْ﴾	فاعل: انا؛ خودایستا: اسم فاعل به صورت فعل ماضی؛ وجه: اخباری؛ قطبیت: منفی؛ وجهیت: معرفتی	محمول: عابد متمم: ما عبدتم
﴿وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ﴾	فاعل: انتم؛ خودایستا: اسم فاعل به صورت فعل ماضی؛ وجه: اخباری؛ قطبیت: منفی؛ وجهیت: معرفتی	محمول: عابدون متمم: ما اعبد و: ادات کلامی
﴿لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ﴾	فاعل: دین؛ خودایستا: محذوف؛ (یکون): مضارع مثبت؛ وجه: اخباری؛ قطبیت: مثبت؛ وجهیت: معرفتی	محمول: دین و: ادات کلامی متمم: لی دین: افزوده

جدول ۲. فرانقش بینافردی سوره

۴-۵. تحلیل سوره با تطبیق بر فرانقش بینافردی

۱. در سوره الکافرون، فاعل به سه صورت؛ یکی متکلم (أنا) و دو تای دیگر، مخاطب (أَنْتَ وَأَنْتُمْ)، تکرار شده است. در بند اول، به دلیل امری بودن فعل، وجهیت تکلیفی بارزترین نمود را دارد و این تکلف را می توان به سادگی در مکالمه ای که به امر خدا باید میان پیامبر و کافران صورت بگیرد، دید. بقیه سوره دارای وجهیت معرفتی است.

۲. در تمام سوره برتری در تکرار، با افعال ماضی است و در بند سوم نیز، برای تأکید و تثبیت، از اسم فاعل به جای فعل ماضی استفاده شده است تا هرگونه تردید را در زمینه عبادت بت ها یا به رسمیت شناختن آنها از سوی پیامبر برطرف کند. استفاده از فعل امر در ابتدای سوره، بیانگر آماده سازی پیامبر برای مقابله با کافران و تفکرات آنهاست و در بندهای بعدی نیز، این امر توسط فعل ماضی آمده است تا قطعیت خود را نشان دهد. شبه جمله «لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ» ابزار زمان نما و فعل واژه ندارد؛ اما از بافت آیه می توان چنین دریافت که زمان این گزاره بر مضارع (حال و آینده) دلالت دارد به این مفهوم که پیامبر، نه اکنون که در حال صحبت با کافران است و نه در آینده، آنها و دین شان را نخواهد پذیرفت. فخر رازی دو عبارت «لا اعبد» و «ما اعبد» را نفی استقبالی دانسته است. به این مفهوم که نه حالا و نه در آینده پیامبر بنای پرستش بت ها را ندارد چنان که نسبت به عده ای از کافران نیز این نفی به کار رفته و به معنای عدم

پرستش خداوند از سوی آنان در حال و آینده است (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۳۲، ص ۳۳۰). علامه طباطبایی نیز این مطلب را بیان داشته و آن را از اخبار غیب می‌داند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۲۰، صص ۳۷۴-۳۷۵).

۳. همه بندهای سوره به جز بند اول (به دلیل امری بودن) و بند آخر (به دلیل بیان نتیجه) دارای قطبیت منفی هستند که نشانگر عدم سازش و عدم تناسب میان پیامبر و کافران است. این نفی و اعراض‌ها که در سوره آمده، روی دیگری از سکه عبادت و لازمه آن است (نک: خوش‌منش، ۱۳۹۸، ص ۶۷).

۴. غالب وجهیت در سوره از نوع معرفتی است که در آن قطعیت کلام خداوند و عدم اختلاط و هم‌پوشانی کفر با توحید به وضوح دیده می‌شود. می‌توان گفت، دو مرز جدا برای توحید و شرک رسم شده است و هر دو طرف نسبت به سمت و سوی خود شناخت کافی دارند. تأیید این مطلب را در «تفسیر المیزان» می‌توان دید؛ زیرا علامه طباطبایی با استفاده از سه آیه ابتدایی سوره، عدم اشتراک در دین پیامبر و کافران را برداشت می‌کند (نک: طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۲۰، صص ۳۷۴-۳۷۵). تنها بند اول در این سوره وجهیت تکلیفی دارد که بیانگر مسئولیت دشوار پیامبر در برابر کافران است.

۶. فرانش متنی^۱

از فرانش متنی به ساخت «مبتدا-خبری» تعبیر می‌شود. این فرانش، جنبه‌ای از معناست که به حوزه متن مربوط می‌شود. زنجیره‌ها و توالی‌های موجود در گفتمان، در فرانش متنی شکل گرفته و با جلورفتن کلام، به پیوستگی جریان سخن کمک می‌کند. فرانش متنی کیفیت انتقال پیامی را نشان می‌دهد که توسط زبان و متناسب با بافت منتقل می‌شود (نک: Halliday & Matthiessen, 2004, pp. 90-94). در ساختار متنی از نظر هالیدی دو نوع عنصر دیده می‌شود:

الف) عنصر ساختاری: مبتدا - خبری (آغازگر - پایان‌بخش) و اطلاعاتی؛

ب) عنصر غیرساختاری: انسجام.

۱-۶. عنصر ساختاری

۱-۱-۶. ساخت مبتدا - خبری (آغازگر - پایان‌بخش)

هالیدی، آغازگر (ساخت مبتدا - خبری) را نقطه شروع پیام و گوینده‌محور دانسته، در مقابل ساختار اطلاعاتی را شنونده‌محور می‌داند و می‌نویسد: «مبتدا، عنصری در ابتدای کلام، بدون نیاز به نشانه دیگری است» (Halliday & Matthiessen, 2004, p. 93). در فرانش متنی هفت گونه مبتدا (آغازگر) مورد توجه است:

۱-۱-۱-۶. مبتدای تجربی: در این آغازگر، شرکت‌کننده، فرایند یا عناصر حاشیه‌ای در ابتدای کلام قرار دارند. نمونه‌ها به ترتیب: حسن آمد، کارکردن ساده است، اینجا مناسب نیست.

۲-۱-۱-۶. مبتدای بینافردی: شامل عناصر میان‌فردی مانند: ندایی (برای خطاب)، زمان‌دار (نشان‌دهنده زمان فعل یا وجه فعل) و وجه نما (قضاوت متکلم در باره کلام) است. نمونه‌ها به ترتیب: یا ایها الناس، دیشب، احتمالاً/شاید.

۳-۱-۱-۶. مبتدای متنی^۲: این آغازگر، عناصر متنی را در بردارد و سه دسته است:

1. Textual metafunction

2. Textual

- تداومی که نشان‌دهنده حرکت در سخن و تغییر موضوع آن توسط گوینده است؛ مانند: خوب، ای وای.
- ساختاری که ربط‌دهنده بندهای همپایه و ناهمپایه از نظر ساختار است؛ مانند: پس، اما، و.
- پیوندی که ربط‌دهنده گروه‌های قیدی به متن پس از آنهاست؛ مانند: که این‌طور، اولاً، باید اضافه کنم (تقریباً معادل حرف ربط).

- ۶-۱-۱-۴. مبتدای ساده^۱: آغازگری که به تنهایی آمده و آغازگر دیگری پس از آن نمی‌آید؛ مانند: رفت (ذهب).
- ۶-۱-۱-۵. مبتدای مرکب^۲: این مبتدا از دو یا چند آغازگر تشکیل شده است و چهار گونه (متنی + تجربی، بینافردی + تجربی، متنی + بینافردی + تجربی، بینافردی + تجربی) است؛ مانند: «پس ترسید؛ آیا ندید» و «فَتَلَقَّی؛ أَلَمْ يَعْلَمَ».
- ۶-۱-۱-۶. مبتدای بی‌نشان^۳: آغازگری که شروع آن با فعل است؛ مانند: «شنیدم در مسابقه برنده شدی» و «وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ...».

- ۶-۱-۱-۷. مبتدای نشان‌دار^۴: آغازگری که شروع آن با غیر فعل است؛ مانند: «علی و حسین را دیدم» و «إِنَّ فِي اخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ...» (See: Halliday & Matthiessen, 2004, pp. 68-82).

بند	مبتدا	خبر
﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾	مرکب (متنی+تجربی)، نشان‌دار	الرحمن الرحيم
﴿قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ﴾	ساده، بی‌نشان، مبتدای بینافردی	يا ايها الكافرون
﴿لَا أُعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ﴾	مرکب (بینافردی+تجربی)، لا+اعبد: بی‌نشان	ما تعبدون
﴿وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ﴾	مرکب (متنی+ساختاری+تجربی)، و+لا+انتم: نشان‌دار	ما اعبد
﴿وَلَا أَنَا عَابِدٌ مَا عَبَدْتُمْ﴾	مرکب (متنی+ساختاری+تجربی)، و+لا+انا: نشان‌دار	عابد ما عبدتم
﴿وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ﴾	مرکب (متنی+ساختاری+تجربی)، و+لا+انتم: نشان‌دار	ما اعبد
﴿لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ﴾	ساده، نشان‌دار، تجربی	ولی دین

جدول ۳. فرانش متن سوره

۶-۱-۲. تحلیل سوره با تطبیق بر فرانش متن

۱. سوره الکافرون با «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» آغاز شده که متمم است. این بند نشان‌دار بوده و افزوده همراهی در آن به صورت مبتدا آمده است. وجود این مبتدای تجربی نشان‌دار که عنصری غیر از فعل در ساخت آن به کار رفته، نشانه تأکید گوینده است. همچنین، «نشان‌دار بودن یک بند، سبب بالارفتن انسجام معنایی و ساختاری متن شده، در نتیجه، توجه مخاطب به پیام مورد نظر گوینده جلب می‌شود» (صادقی، ۱۳۹۴، ص ۵۹).

1. Simple
2. Multiple
3. Unmarked
4. Marked

۲. در متن سوره، چهار آغازگر مرکب و دو آغازگر ساده دیده می‌شود.

۳. مبتدای نشان‌دار بیشترین تکرار را در این سوره دارد که ساخت رایج جمله را با قراردادن عنصری غیر از فعل به هم زده و به دنبال هدفی خاص (یعنی نفی شریک برای خداوند) است. تمام جملات غیر از دو بند اول اسمیه‌اند و تأکید بر مفهومی خاص (یعنی یگانه بودن خداوند در عبادت) را به دنبال دارند. اگرچه در ابتدای سوره، جمله اسمیه نیامده، حضور پررنگ فعل امر که آغازگری بی‌نشان است، اهمیت و تخصیص را نمود بیشتری می‌بخشد.

۴. در ابتدای سوره، خداوند فرمان محکم و قاطع خود را به پیامبر ابلاغ می‌کند و با استفاده از مبتدای بینافردی «قُلْ»، رابطه خود را با مخاطب و ایجاد رابطه توسط پیامبر با کافران را مشخص می‌کند. استفاده از عنصر بینافردی در این آیه، معنای اجتماعی را در مبتدا نشان می‌دهد. در ادامه، با استفاده از حرف عطف (واو) متن را گسترش داده، کافران را مخاطب قرار می‌دهد.

۲-۶. ساختار اطلاعاتی

ساختار اطلاعاتی شامل دو گونه اطلاع است:

۶-۲-۱. اطلاع نو^۱: اطلاعی که قبلاً در متن نیامده و در بافت غیر زبانی نیز دیده نمی‌شود.

۶-۲-۲. اطلاع کهنه^۲: همان اطلاعی که جمله را با جمله‌های قبل یا بافت غیرزبانی ارتباط داده و به نحوی تکرار آنهاست. در نظریه هالیدی معمولاً اولین جمله هر متن، اطلاعی نو ارائه می‌دهد و سایر جملات دارای هر دوبخش اطلاع نو و کهنه هستند، ساخت مبتدا-خبری و ساخت اطلاعاتی با وجود رابطه معنایی نزدیک، امکان پوشش کامل یکدیگر را ندارند (Halliday & Matthiessen, 2004, p. 93). البته، به دلیل آزادبودن آرایش واژگان در عربی، از قواعد این زبان برای تعیین اطلاع نو و کهنه پیروی می‌کنیم. برای نمونه، تقدیم و تأخیر به ترتیب اطلاع نو و اطلاع کهنه؛ معرفه: اطلاع کهنه، نکره: اطلاع نو؛ افعال ماضی و شرط: اطلاع کهنه هستند.

بند	آغازگر / ساختار اطلاعی	پایان بخش / ساختار اطلاعی	نوع بند ^۳
﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾	بسم الله: اطلاع نو	الرحمن الرحيم: اطلاع نو	نشان‌دار ^۴
﴿قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ﴾	قُلْ: اطلاع نو	یا ایها الکافرون: اطلاع کهنه	نشان‌دار
﴿لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ﴾	لا اعبد: اطلاع نو	ما تعبدون: اطلاع کهنه	نشان‌دار
﴿وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ﴾	لا انتم عابدون: اطلاع کهنه	ما اعبد: اطلاع نو	بی‌نشان
﴿وَلَا أَنَا عَابِدٌ مَا عَبَدْتُمْ﴾	لا انا عابد: اطلاع کهنه	ما عبدتم: اطلاع کهنه	نشان‌دار
﴿وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ﴾	لا انتم عابدون: اطلاع کهنه	ما اعبد: اطلاع کهنه	نشان‌دار
﴿لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ﴾	لکم دینکم: اطلاع نو	و لی دین: اطلاع نو	نشان‌دار

جدول ۴. ساختار اطلاعاتی سوره

1. New

2. Given

۳. به نظر هالیدی، اگر مبتدا اطلاع کهنه و خبر اطلاع نو باشد، بند «بی‌نشان» است و عکس این مطلب، بند را «نشان‌دار» می‌کند (Halliday & Matthiessen, 2004, p. 90).

۴. فرایند مبتداسازی موجب نشان‌دار شدن متن می‌شود و اطلاعاتی تازه را در اختیار شنونده قرار می‌دهد (نک: مهاجر و نبوی، ۱۳۹۳، صص ۴۳-۵۳).

۶-۲-۳. تحلیل سوره با تطبیق بر ساختار اطلاعی

۱. در آیه دوم، با لفظ «لَا أَعْبُدُ» عبادت نکردن بت‌ها از سوی پیامبر به صورت اطلاعی نو ظاهر شده است؛ زیرا مخاطبان (مشرکان مکه) در به رسمیت شناختن بت‌ها از سوی ایشان امیدوار بودند که این دریافت با توجه به ساخت مبتدا بودن جمله مشخص می‌شود. دلیل این مدعا، زمان نزول سوره است؛ برخی تفاسیر، زمان نزول سوره الکافرون را پس از نزول آیات ۱۹-۲۰ سوره نجم می‌دانند که افسانه‌های غرائبق بر پایه آن برساخته شده است (نک: طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۷، ص ۱۴۴؛ مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳، ج ۳، ص ۱۳۲ و ج ۴، ص ۸۸۷) دانسته شده است. «مَا تَعْبُدُونَ» در این آیه اطلاع کهنه است؛ زیرا متکلم (خداوند و به نوعی پیامبر) می‌داند که این بت‌ها نزد مشرکان به خوبی شناخته شده است و اطلاع کهنه را به کار می‌گیرد.

۲. در آیه سوم، از ضمیر مخاطب جمع استفاده شده است که اطلاعی کهنه محسوب می‌شود و «عَابِدُونَ» هم به جای فعل ماضی به کار رفته است که در این صورت نیز مبتدا، اطلاع کهنه است. در «مَا أَعْبُدُ»، اطلاع نو به کار رفته است؛ زیرا بر اساس نظریه نقش‌گرا، نشانی از این کلمه در جمله‌های پیشین دیده نمی‌شود و «مَا» در عبارت «مَا تَعْبُدُونَ» نکره است که در این صورت، هم اطلاع نو را نشان می‌دهد. در مورد کلمه «مَا» و اینکه چرا «مَنْ» به جای آن به کار نرفته است، نظرات مختلفی در تفاسیر وجود دارد که خود دلیل بر ناشناخته بودن این کلمه است (نک: فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۳۲، صص ۳۳۱-۳۳۳؛ طبرسی، ۱۴۱۲، ج ۴، ص ۵۵۲؛ طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۲۰، ص ۳۷۴). نکته جالب توجه اینکه در این سوره، خداوند از ذات متعالی خود با موصول «مَا» یاد کرده است که هیچ نشانه‌ای، اعم از عددی، جنسی، زمانی و هیچ نوع دیگر را نمی‌پذیرد (خوش‌منش، ۱۳۹۸ الف، ص ۶۸) و خود دلیلی بر یگانگی ذات اقدس اوست.

۳. در آیه چهارم، هرچند ضمیر «أَنَا» قبلاً در جمله به کار نرفته است و باید آن را اطلاعی نو محسوب داشت؛ اما این آیه، تکرار آیه دوم است و همان اطلاعی را که شنونده در آیه دوم با آن مواجه بود، دوباره در اختیارش قرار می‌دهد. تنها تفاوت اینکه در آیه دوم، افعال به صورت مضارع است و آمدن «لَا» بر فعل مضارع، معنای آینده را به آن می‌دهد و آمدن «مَا» بر آن، زمان حال را نشان می‌دهد که با استفاده از این نکته، مفسران چنین استنباط کرده‌اند که پیامبر، نه در زمان مکالمه با کافران قصد پرستش بت‌ها را داشته است و نه در آینده قصد پرستش آنها را دارد (نک: فخر رازی، ۱۴۲۰؛ طبرسی، ۱۴۱۲؛ طباطبایی، ۱۳۹۰؛ ذیل تفسیر سوره الکافرون). در آیه چهارم، افعال ماضی به کار رفته، نشان می‌دهد که پیامبر در گذشته و پیش از اسلام نیز بت‌ها را عبادت نکرده است.

۴. در آیه پنجم، عبارات آیه سوم عیناً تکرار شده است و هر دو بند در این آیه اطلاع کهنه محسوب می‌شود. فخر رازی یکی از وجوه تفسیر این آیه را فایده‌مند بودن تکرار در آن می‌داند. وی در وجه دیگر، این تکرار و دوبار نازل شدن را برای استخفاف و استحقار مشرکان می‌داند (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۳۲، ص ۳۳۰؛ همچنین، رک: طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۲۰، ص ۳۷۵). تکرار یک آیه در این سوره، اولین نمونه از زمان نزول وحی است و این تکرارها که در سوره‌های مختلف پس از این نیز آمده است، دارای فواید تعلیمی و تربیتی متعددی است.

۵. در هر دو بند آیه ششم، اطلاع نو دیده می‌شود. این فرایند به مبتداسازی منجر شده است و اطلاعات جدیدی را در اختیار شنونده قرار می‌دهد. این اطلاع جدید، نه به معنای تسلیم شدن پیامبر در برابر خواست مشرکان؛ بلکه به معنای کنار آمدن با آنها تا هنگام قدرت گرفتن مسلمانان است. باتوجه به همجواری این سوره با سوره النصر، این آیه بیان می‌کند، دین کافران برای آنان و دین پیامبر از آن پیامبر باشد تا زمانی که نصر و فتح الهی بیاید (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۲۰، ص ۳۷۵). این دریافت با توجه به زمان نزول این سوره که پیش از نزول آیات قتال بوده، در دسترس است (نک: فراء، ۱۹۸۰، ج ۳، ص ۲۹۷؛ مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳، ج ۴، ص ۸۸۸).

۳-۶. انسجام

برای شناخت کاربرد و تحلیل رابطه ساختاری که بین کلمات و جملات پدید می‌آید و نیز، برای ایجاد ارتباط میان مفاهیم موجود در یک متن، عنصر انسجام به کار می‌رود. به نظر هالیدی و حسن «انسجام، ناشی از عناصری است که در نظام زبان وجود دارد. بر این اساس، یک گفتار زمانی «متن» نام می‌گیرد که دارای انسجام ظاهری و پیوستگی معنا باشد. البته، درجه انسجام متن متغیر بوده و ممکن است کم یا زیاد باشد» (نک: لطفی پورساعدی، ۱۳۷۱، ص ۳۰). هالیدی و حسن در آخرین تغییرات نظریه زبان‌شناختی خویش، انسجام متن را شامل سه قسمت می‌دانند:

۱. انسجام دستوری که ارجاع، جانشینی و حذف را شامل می‌شود؛
  ۲. انسجام واژگانی که تکرار، هم‌معنایی، رابطه جزء و کل، شمول معنایی، تقابل معنایی (تضاد) و... را در بردارد؛
  ۳. ارتباط منطقی جملات که شامل وجود رابطه معنایی و منطقی حاکم بر تمام جملات متن است.
- از دیدگاه آنها، «یافتن عناصر انسجامی در یک متن به معنای انسجام آن نیست؛ زیرا این عناصر باید در «گره» و «زنجیره» جای گیرند تا انسجام متن شکل بگیرد. گره چیزی است که موجب ارتباط یک عنصر با بقیه عناصر انسجام می‌شود و در سه نوع هم‌گستری، هم‌مرجعی و هم‌طبقگی خود را نشان می‌دهد. گره‌ها را در «هم‌طبقگی» با جانشینی و حذف، در «هم‌مرجعی» با عناصر ارجاعی و در «هم‌گستری» با عناصر واژگانی می‌شناسیم. علاوه بر گره‌ها، زنجیره «یکسانی و شباهت» نیز موجب هماهنگی در انسجام متن می‌شوند» (نک: Halliday & Hasan, 1989: p. 49-52)

۱-۳-۶. بررسی انسجام دستوری سوره

۳-۶-۱-۱. ارجاع^۱: ضمیر مستتر (أنت) در فعل امر ابتدای سوره در آیه اول و ضمیر مستتر (أنا) در «لا اعبد» در آیه دوم، ارجاع برون‌متنی را نشان می‌دهند که موجب پیوند زبان به بافت موقعیتی نزول سوره شده‌اند. این ارجاع به انسجام متنی سوره کمک نمی‌کند؛ اما مخاطب را به بیرون از متن هدایت کرده و به فضای نزول سوره ارجاع می‌دهد تا مخاطب (پیامبر) را شناخته و شرایط و موقعیت ایشان را بهتر درک کند.

ضمیم بارز (أنتم) در آیه سوم و پنجم، ضمیر مستتر (أنتم) در آیه چهارم و ضمیر متصل (کُم) در جمله «لَکُم دِینُکُم» در آیه ششم، همگی به «الکافرون» در آیه اول ارجاع داده شده است. ضمیر مستتر (أنا) در «ما اعبد» در آیه سوم و پنجم، ضمیم بارز (أنا) در آیه سوم، ضمیم بارز (ی) در عبارت «لی» و ضمیر (ی) محذوف در کلمه «دین» در آیه ششم، همگی به آیه دوم ارجاع داده شده‌اند. تمام ارجاعات (غیر از آیه اول) از نوع درون‌متنی است و از آنجا که «هرگاه مرجع در چند جمله قبل‌تر باشد، زنجیره پیوسته کلامی تشکیل می‌شود» (Halliday & Hasan, 1976, p. 34)، سوره الکافرون از انسجام کلامی بالایی برخوردار است و این پیوستگی از آیه اول به بعد افزایش می‌یابد.

۱. بازگشت یک واژه به مرجع خود را «ارجاع» گویند که به نظر هالیدی بر دو نوع است: الف) ارجاع برون‌متنی: به انسجام متن کمک نمی‌کند، اما با ارجاع مخاطب به بافت و موقعیت زمانی در فهم متن مؤثر است، ب) ارجاع درون‌متنی: رابطه متقابل جملاتی از متن با جملاتی دیگر در همان متن و عامل انسجام است (Halliday & Hasan, 1976, PP. 30-35).

۶-۳-۱-۲. **جانشینی:** «دومین عامل انسجام دستوری، عنصر جانشینی است و منظور از آن، جای‌دادن یک عنصر زبانی به جای عنصر زبانی دیگر است که می‌تواند فعل، اسم یا جمله باشد و هدف از آن، برقراری ارتباط میان عناصر یک یا چند جمله در متن است» (نک: خامه‌گر، ۱۳۹۷، ص ۱۱). در سوره الکافرون، جانشینی وجود ندارد.

۶-۳-۱-۳. **حذف:** به معنای «خالی گذاشتن جاهایی از متن که در جای دیگری پر شده است» (خامه‌گر، ۱۳۹۷، ص ۱۱). دو نوع حذف؛ یکی به قرینه لفظی و دیگری به قرینه معنایی وجود دارد. در آیه اول، ضمیر «أنت» و در آیه دوم ضمیر «أنا» به قرینه معنوی حذف شده‌اند.

۶-۴. بررسی انسجام واژگانی

۶-۴-۱. **تکرار:** «عاملی که طی آن عناصری از جمله‌های قبلی متن در جمله‌های بعدی تکرار می‌شود» (آقاگل‌زاده، ۱۳۹۰، ص ۱۰۸). طبق نظریه هالیدی، تکرار واژه‌های مهم باعث ایجاد انسجام در متن می‌شود؛ به‌ویژه، اگر واژه‌های متنی در این تکرار استفاده شوند» (Halliday & Hasan, 1976, p. 44). در سوره الکافرون، تمام کلمات آیه سوم و پنجم و واژه «دین» در آیه ششم مکرر است.

۶-۴-۲. **هم‌معنایی (ترادف):** ترادف از آشناترین روابط مفهومی است که می‌تواند در جابجایی واژگانی به‌کار رود و شباهت‌های معنایی را انتقال دهد. در این سوره، واژه‌های «عابد» و «عابدون» که اسم فاعل هستند، به ترتیب با فعل‌های «أعبد» و «تعبدون» هم‌معنا بوده و سبب انسجام واژگانی شده‌اند.

۶-۴-۳. **تقابل معنایی (تضاد):** تضاد نوعی تقابل معنایی پدیدآمده میان مفهوم چند واژه در یک حوزه معنایی است و نفی یکی از آنها، به معنای اثبات دیگری است (خامه‌گر، ۱۳۹۷، ص ۹) که در این سوره وجود ندارد.

هالیدی، موارد بیشتری را برای تعیین انسجام واژگانی یک متن بیان کرده است، اما چون این موارد در متن سوره یافت نشد، از ذکر سایر عناصر خودداری می‌شود.

۶-۵. ارتباط منطقی بین جملات

بنابر نظریه هالیدی، «این عامل، روابط بین جملات را توسط معانی خاصی ایجاد می‌کند و سبب به وجود آمدن نوعی رابطه معنایی و منطقی میان تمام جملات متن می‌شود تا بدین وسیله، کل متن را به هم پیوند دهد. هالیدی و حسن، عوامل ارتباط منطقی را به چهار دسته تقسیم کرده‌اند: افزایشی، تقابلی، سببی و زمانی» (Halliday & Hasan, 1976, pp. 226, 485).

با بررسی انجام شده در سوره، تنها ارتباط افزایشی دیده شد. باتوجه به تعریف نوع افزایش ارتباط در یک متن، یکی از حروفی که در زبان عربی، امکان ایجاد ارتباط معنایی را فراهم می‌آورد، حرف «واو» است که باعث می‌شود تا جمله‌ای بتواند مطلبی را بر محتوای جمله قبلی بیفزاید. در آیات سوم تا پنجم در ابتدای آیات، حرف ربط «واو» موجب شده است تا ارتباط منطقی بین جملات با استفاده از ارتباط افزایشی نمایان شود.

نتیجه‌گیری

نوشتار حاضر با عرضه نظریه نقش‌گرای هالیدی بر سوره الکافرون، سعی دارد تا به فهم تازه‌ای از معنای سوره دست یابد. برای نیل به این هدف، تمام اجزای نظریه هالیدی بر سوره الکافرون عرضه گردید و نتایج زیر حاصل شد؛

۱. در فرانقش تجربی، گذرایی متن سوره و استفاده از فرایند مادی، مأموریت دشوار و عظیم پیامبر(ص) را در دریافت و ابلاغ وحی نشان می‌دهد.
۲. در فرانقش بینافردی، به دلیل قطبیت منفی موجود در سوره، عدم سازش پیامبر(ص) با کافران در حال و آینده نمود یافته و دو مرز کاملاً جدا برای توحید و کفر ترسیم شده است.
۳. در فرانقش متنی، فراوانی مبتدای نشان‌دار در سوره، هدف خاصی را دنبال می‌کند که همان نفی شریک برای خدا و یگانگی او در عبادت است.
۴. نحوه چینش اطلاعات نو و کهنه در ساختار اطلاعی سوره، بر ایمان نیاوردن هرکدام از دو طرف (پیامبر و مشرکان) به معبود یکدیگر، در زمان نزول سوره، پیش از آن و حتی در آینده دلالت دارد.
۵. در زمینه انسجام متنی، بهره‌گیری از ارجاع‌های درون متنی، بالاترین انسجام را به سوره داده است و در قسمت واژگانی با وجودی که تضاد به معنای مصطلح آن دیده نشد؛ اما تضاد آشکار میان معبود پیامبر(ص) با معبود مشرکان از فضای گفتگو قابل دریافت است.
۶. پس از مقایسه نتایج حاصل از تطبیق نظریه هالیدی بر سوره الکافرون با برداشت‌های برخی مفسران مسلمان از این سوره، آشکار شد که اندیشمندانی چون فخر رازی و علامه طباطبایی سال‌ها پیش از شکل‌گیری نظریه‌های زبان‌شناسی نوین، در تفاسیر خود به این نظام‌ها اشاره کرده و در مواردی برای درک بهتر معنای آیات از آنها بهره برده‌اند؛ بدون اینکه در پی ایجاد یک نظریه به مصطلح امروز باشند. نکته جالب توجه اینکه در بسیاری از موارد، آرای مفسران، مؤید برداشت‌ها از نظریه هالیدی بود.
۷. برخی از چهارچوب‌هایی که هالیدی نظریه خود را بر آن بنا نهاده است، (حداقل در مورد ارتباط دو طرفه متکلم با مخاطب) در تطبیق با قرآن کریم نقض می‌شود. برای نمونه، هنگام نزول قرآن تعامل گفتاری میان پیامبر(ص) با خداوند یک طرفه است؛ درحالی‌که بنابر نظریه هالیدی، هرگاه سؤالی پرسیده شود، مخاطب آن را با توجه به محیط یا اطلاع از درون خود پاسخ می‌دهد. در قرآن کریم، سؤال‌های فراوانی به صورت استفهام انکاری و غیر آن آمده است که در لحظه نزول و حتی تاکنون نیز هیچ مخاطبی نتوانسته است پاسخ آنها را با متکلم درمیان بگذارد. از منظر قرآن کریم، بیان و نطق با هم متفاوتند و آنچه تنها به انسان داده شده است، «بیان» است که کارایی و نفوذ فراتری از نطق دارد. خداوند قدرت و قابلیت بیان را به انسان آموخته است و قرآن را نیز، به عنوان یک نمونه متعالی از یک بیان در اختیار او قرار داده است. فطری‌بودن زبان قرآن را می‌توان جوهره زبان این کتاب الهی دانست. این پدیده مانع از انطباق کامل چهارچوب‌های تعریف شده توسط زبان‌شناسان بر قرآن می‌شود (برای تفصیل این مطلب بنگرید: خوش‌منش، ۱۳۹۸ ب). حق این است که به جای سنجش انسجام و پیوستگی و ارتباط منطقی جملات در قرآن کریم با استفاده از نظریه‌های زبان‌شناسانه نوین، این نظریه‌ها به ساحت قرآن عرضه شود و اعتبار و کارایی آنها بررسی گردد.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم.

- نهج البلاغة. (۱۴۱۴). شریف رضی، محمد بن حسین (گردآورنده)، صبیحی صالح (مصحح)، هجرت.

آقاگل‌زاده، فردوس. (۱۳۹۰). تحلیل گفتمان انتقادی. انتشارات علمی و فرهنگی.

ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴). لسان العرب. دار صادر.

خامه‌گر، محمد. (۱۳۹۷). کارایی نظریه هالیدی در ترسیم انسجام متنی سوره‌های قرآن. فصل‌نامه پژوهش‌های قرآنی، ۲۳(۱)، ۸۶، ۲۹-۴.

- خوش‌منش، ابوالفضل. (۱۳۹۸ ب). تناسب سوره‌ها. مرکز طبع و نشر قرآن کریم.
- خوش‌منش، ابوالفضل. (۱۳۹۸ الف). زبان قرآن. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- رضایپور، ابراهیم. (۱۳۹۵). بررسی گذرایی کتاب خواندن و نوشتن دوره مقدماتی از منظر فرائض اندیشگانی. مطالعات آموزش زبان فارسی، ۲(۲)، ۸۳-۹۷.
- روبینز، آر. اچ. (۱۳۹۳). تاریخ مختصر زبان شناسی. علی محمد حق‌شناس (مترجم)، ماد.
- سایپر، ادوارد. (۱۳۷۶). زبان درآمدی بر مطالعه سخن گفتن. علی محمد حق‌شناس (مترجم)، سروش.
- سیوطی، عبدالرحمن. (۱۴۰۴). الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور. کتابخانه عمومی آیه الله مرعشی نجفی.
- شیخ مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳). الامالی. حسین استادولی و علی اکبر غفاری (مصحح)، کنگره شیخ مفید.
- صادقی، علی؛ نقی‌زاده، حسن و طباطبایی، سیدمحمد کاظم. (۱۳۹۴). تفسیر ساختاری سوره کوثر بر پایه نظریه نقش‌گرایی نظام‌مند هالیدی. فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات تفسیری، ۲(۲)، پیاپی: ۲۲، ۴۵-۶۶.
- طباطبایی، سیدمحمد حسین. (۱۳۹۰). المیزان فی تفسیر القرآن. مؤسسة الأعلمی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۱۲). جوامع الجامع. ابوالقاسم گرجی (مصحح)، حوزه علمیه قم.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. ناصر خسرو.
- عزیزخانی، مریم؛ سلیمان‌زاده نجفی، سیدرضا و شاملی، نصرالله. (۱۳۹۶). کاربری دستور نقش‌گرای هالیدی بر سوره انشراح. پژوهش‌های ادبی - قرآنی، ۵(۴)، پیاپی: ۲۰، ۶۹-۹۵. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.23452234.1396.5.4.4.4>
- علی، جواد. (۱۴۱۳). المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام. دانشگاه بغداد.
- فخررازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰). التفسیر الکبیر. دار احیاء التراث العربی.
- فراء، یحیی بن زیاد. (۱۹۸۰). معانی القرآن. محمدعلی نجار (محقق)، الهيئة المصرية العامة للكتاب.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. (بی‌تا). العین. مهدی مخزومی و ابراهیم السامرائی (محققان)، دار و مكتبة الهلال.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷). الکافی. علی اکبر غفاری و محمد آخوندی (محقق)، دار الکتب الاسلامیه.
- پورساعدی، کاظم. (۱۳۷۱). درآمدی به سخن کاوی. مجله زبان‌شناسی، ۱۰(۱۷)، ۳۹-۹.
- ماوردی، علی بن محمد. (بی‌تا). النکت و العیون. دار الکتب العلمیه.
- مقاتل بن سلیمان. (۱۴۲۳). التفسیر، عبدالله محمود شحاته (محقق)، دار احیاء التراث العربی.
- مهاجر، مهران و نبوی، محمد. (۱۳۹۳). به سوی زبان‌شناسی شعر. آگاه.
- نوربرت، وینر. (۱۳۷۲). استفاده انسانی از انسانها، سیرنیتیک و جامعه. مهرداد ارجمند (مترجم)، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- نورگارد، نینا؛ بوسه، بناتریکس و مونتورو، روسیو. (۱۳۹۴). فرهنگ سبک‌شناسی. احمد رضایی جمکرانی و مسعود فرهمند (مترجمان)، مروارید.

References

Holy Quran

- Nahj al-Balagha. (1414). Sharif al-Radi, Muhammad ibn Husayn (Compiler), Subhi al-Salih (Editor), Hijrat Publications. [In Arabic]
- Aghagolzadeh, Ferdows. (2011). *Critical Discourse Analysis*. Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
- Ali, Jawad. (1992). *Al-Mufasssal fi Tarikh al-Arab Qabl al-Islam*. University of Baghdad. [In Arabic]
- Azizkhani, Maryam; Soleimanzadeh Najafi, Seyyed Reza; and Shameli, Nasrullah. (2017-2018 CE). The Application of Halliday's Functional Grammar to Surah Al-Inshirah. *Literary-Quranic Researches*, 5(4), Serial No.: 20, pp. 69-95. [In Persian] <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.23452234.1396.5.4.4.4>
- Fakhr al-Razi, Muhammad ibn Umar. (1999). *Al-Tafsir al-Kabir*. Dar Ihya' al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Farahidi, Khalil ibn Ahmad. (n.d). *Al-'Ayn*. Mahdi Makhzoumi and Ibrahim al-Samarrai (editors), Dar wa Maktabat al-Hilal . [In Arabic]
- Farra', Yahya ibn Ziyad. (1980). *Ma'ani al-Quran*. Edited by Muhammad-Ali Najjar , The Egyptian General Book Authority. [In Arabic]
- Halliday, M. A. K & Hasan, R. (1976). *Cohesion in English*, Routledge. [In Arabic]
- Halliday, M. A. K & Hasan, R. (1989). *Language, context, and text: aspects of language in a social-semiotic perspective*. Oxford University Press. [In Arabic]
- Halliday, M. A. K & Matthiessen, Ch. (2004). *An Introduction to Functional grammar*. Hodder Education Publishers. [In Arabic]

- Halliday, M. A. K. (1985-2004). *An Introduction to Functional Grammar*. Hodder Education Publishers. [In Arabic]
- Ibn Manzur, Muhammad ibn Mukarram. (1993). *Lisan al-Arab*. Dar Sader. [In Arabic]
- Khamehgar, Mohammad. (2018-2019). The Efficiency of Halliday's Theory in Depicting Textual Cohesion of Quranic Surahs. *Quranic Researches Quarterly*, 23(1), Serial No.: 86, pp. 4-29. [In Persian] <https://www.doi.org/10.22081/jqr.2018.47412.1530>
- Khoshmanesh, Abolfazl. (2019-2020). *The Coherence of Surahs*. Center for Printing and Publishing the Holy Quran. [In Persian]
- Khoshmanesh, Abolfazl. (2019-2020). *The Language of the Quran*. Research Institute of Hawzeh and University. [In Arabic]
- Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub. (1986). *Al-Kafi*. Edited by Ali-Akbar Ghaffari and Muhammad Akhundi, Daral-Kutub al-Islamiyya . [In Arabic]
- Mawardi, Ali ibn Muhammad. (N. d). *Al-Nukat wa al-'Uyun* . Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Mohajer, Mehran and Nabavi, Mohammad. (2014-2015). *Towards the Linguistics of Poetry*. Agah Publications. [In Persian]
- Muqatil ibn Sulayman. (2002). *Al-Tafsir* , edited by Abdullah Mahmoud Shahata, Dar Ihya' al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Norbert, Wiener. (1993). *Human Use of Humans, Cybernetics and Society*. Mehrdad Arjomand (translator), Islamic Revolution Publications and Education Organization. [In Persian]
- Norgaard, Nina; Busse, Beatrix and Montoro, Rossio. (1995). *Stylistic Culture*. Ahmad Rezaei Jamkarani and Masoud Farahmand (translators), Morvarid. [In Persian]
- Poursaedi, Kazem. (1992-1993). An Introduction to Discourse Analysis. *Journal of Linguistics*, 10 (17), pp. 9-39. [In Persian]
- Rezapour, Ebrahim. (2016-2017). Investigating the Transitivity of Reading and Writing in the Elementary Level from the Perspective of Ideational Metafunction. *Studies in Persian Language Education*, 2(2), pp. 83-97. [In Persian]
- Robins, R. H. (2014-2015). *A Short History of Linguistics*. Ali-Mohammad Haghshenas (Translator), Mad Publications. [In Persian]
- Sadeghi, Ali; Naghizadeh, Hassan; and Tabataba'i, Seyyed Mohammad Kazem. (2015-2016). Structural Interpretation of Surah Al-Kawthar Based on Halliday's Systemic Functional Linguistics Theory. *Scientific-Research Quarterly of Interpretive Studies*, 6(22), Serial No.: 22, pp. 45-66. [In Persian]
- Sapir, Edward. (1997-1998). *Language: An Introduction to the Study of Speech*. Ali-Mohammad Haghshenas (Translator), Soroush Publications. [In Persian]
- Sheikh Mufid, Muhammad ibn Muhammad. (1992). *Al-Amali*. Edited by Hussein Ostadvali and Ali-Akbar Ghaffari , Sheikh Mufid Congress. [In Arabic]
- Simpson, Paul, (2004). *stylistics: A Resource Book for Student*. Routledge. [In Arabic]
- Suyuti, Abd al-Rahman. (1994). *Al-Durr al-Manthur fi al-Tafsir bi al-Ma'thur* . Ayatollah Mar'ashi Najafi Public Library. [In Arabic]
- Tabarsi, Fadl ibn Hasan. (1991). *Jawami' al-Jami'* . edited by Abolqasem Gorji . Qom Seminary. [In Arabic]
- Tabarsi, Fadl ibn Hasan. (1993-1994). *Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Quran* . Naser Khosrow Publications. [In Arabic]
- Tabataba'i, Seyyed Mohammad Hossein. (2011-2012). *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran* .Al-A'lami Foundation. [In Arabic]
- Thompson, G. (1997). *Introducing functional grammar*. Routledge. [In Arabic]